

AYDINLANMAYI YENİDEN DÜŞÜNMEK: HORKHEIMER VE ADORNO**Mehmet KOCAOĞLU¹****Öz**

Aydınlanma, eleştirel ve özgür atmosfer içerisinde pek çok bilimsel buluşa imza atılmasına imkân verdi. Diğer taraftan sosyal ve siyasal alanda insanların esaretine sebep olan her türlü mitsel ve metafizik öğenin reddedilmesini sağladı. Aydınlanmanın bilimsel gelişmeleri ve insanı özgür kılan sosyal ve siyasal kurumlar yaratması hikâyenin sadece bir yüzüdür. Aydınlanmanın öteki yüzü ise akıl üzerinden yeni tahakküm ilişkilerinin üretildiği ve sürdürüldüğü bir senaryo sunar. Bu çalışmanın temel amacı aydınlanmanın tahakküm ilişkilerini yeniden üreten senaryosunu Horkheimer ve Adorno üzerinden tartışmaktır. İlk olarak Aydınlanmanın temel argümanları açıklanmaktadır. Ardından Frankfurt okulunun Horkheimer ve Adorno'nun düşüncelerinin şekillenmesindeki rolü incelenmektedir. Çalışmanın son kısmında ise Horkheimer'in ve Adorno'nun Aydınlanma eleştirileri Odysseus'un serüvenleri dolayısıyla irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, Akıl, Frankfurt Okulu, Horkheimer, Adorno

RETHINKING ENLIGHTENMENT: HORKHEIMER AND ADORNO**Abstract**

On one hand the Enlightenment provided an opportunity for many scientific discoveries in a critical and free environment, and on the other hand, it led to the demolition of any mythological or metaphysical component in the social and political arena that resulted in the enslavement of people. On one side of the coin, the scientific developments, and social and political institutions that entitled the people to their freedoms were created by the Enlightenment. On the other side of the coin, enlightenment led to another scenario that included a new set of relations by producing and sustaining suppression and domination. The main purpose of this study is to examine this latter scenario that reproduced superiority relations by taking into consideration Horkheimer's and Adorno's thoughts on Enlightenment. First, the study explains the main arguments of the Enlightenment. Second, the role of the Frankfurt School that shaped Horkheimer's and Adorno's perspectives is discussed. In the final section, the criticisms of both philosophers are scrutinized through Odysseus' adventures.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Adalet Meslek Yüksekokulu, Adalet Bölümü, email: mkocaoglu@konya.edu.tr

Keywords: *Enlightenment, Reason, Frankfurt School, Horkheimer, Adorno*

GİRİŞ

İnsanlık uzun bir ortaçağ dönemi yaşamıştır. Ortaçağ dönemi dogmatizmin ve metafiziğin baskın olduğu bir dönemdir. Dolayısıyla ortaçağda insanlık akılcılık ve bilimsellikten uzaklaşarak hayatın sosyal, siyasi ve ekonomik alanlarında düşünsel karanlığa sapsanmıştır. Rönesans bu karanlığı dağıtacak adımların atıldığı dönemdir. Özellikle aklını kullanabilme cesaretini gösteren insanlar sayesinde insanı sosyal ve doğal çevrelerinde özgür kılabilecek bilimsel keşifler yapılmıştır.

On sekizinci yüzyıla birlikte toplumsal ve siyasi bir süreç olarak aydınlanma insanın özne olarak tarih içinde yer almasına en önemli katkıyı sağlamıştır. Çeşitli iktidarlar tarafından belirlenmekte olan nesne konumundaki insan, aydınlanmanın yerleşik iktidar merkezlerinde yarattığı aşındırma ve yıkımın ortasında aklını kullanmaya cesaret ederek özne birey olarak tarihsel süreç içinde yeni bir role soyunmuştur. Belirlenmişliklere karşı direnen birey, tarih üretebilecek bir pozisyona kendini layık görerek önemli bir felsefi kopuş gerçekleştirmiştir. Akıl insanın özgürleşmesini mümkün kılarken, bir yandan da bütün sınırlılıklarından kurtularak insanlık için yıkıcı bir güce dönüşmüştür.

Aydınlanmanın yıkıcı doğasına ilişkin önemli bir sorgulama Eleştirel Teoriden özellikle Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno'dan gelmiştir. Horkheimer ve Adorno'nun eserlerinin hedefinde aydınlanmanın yarattığı yıkımın eleştirilmesi yer almaktadır. Bu çalışmada Horkheimer ve Adorno'nun Aydınlanmaya ilişkin eleştirileri analiz edilmektedir. İlk olarak Aydınlanmanın temel argümanları açıklanmaktadır. Ardından Frankfurt okulunun Horkheimer ve Adorno'nun düşüncelerinin şekillenmesindeki rolü incelenmektedir. Çalışmanın son kısmında ise Horkheimer ve Adorno'nun Aydınlanma eleştirileri Odysseus'un serüvenleri dolayısıyla irdelenmektedir.

1.FELSEFİ KOPUŞ OLARAK AKIL ÇAĞI VE AYDINLANMA

İnsanlık Antik Çağdan sonra karanlık Ortaçağ yaşamıştır. Orta çağ, akılcılığın yerini hurafelerin, bilimselliğin yerini düşünsel durgunluğun ve metafizik güçlerin aldığı bir dönemdir. Ortaçağın başat özelliği kalıplaşmış dogmatizm ve tartışılmaz Skolâstizm'dir.

Rönesans dönemi ile birlikte Ortaçağ karanlığını yok edecek açılımlar gerçekleştirilmiştir (Kahraman, 2016: 1522). Bu dönemin

bilginleri insana doğayı keşfetme, doğa güçlerine egemen olma olanağı sağlayacak bilimsel yöntemler geliştirmişlerdir. Bu bilimsel yöntemlerin temelinde özgür insan aklı vardır.

Aydınlanma sorunu çok eski tarihlere kadar takip edilebilir. İnsan, ilk uygarlıklarla birlikte var olma savaşı verirken yaptığı ilk araçların yardımıyla aydınlanma çabası içine girmiştir. Aydınlanma bu anlamda var olmayı başarmak için çabalamakla eş anlamlıdır. İhtiyaçlarını gidermek ve buna bağlı olarak varlığını sürdürebilmek için elzem araç ve gereçleri üretmiştir. Bu ilk üretim onu doğa karşısında göreceli olarak bağımsız kılmıştır (Bobaroğlu, 2002: 17). Böylece insanlığın aydınlanmaya yönelik ilk adımları ve aklını kullanarak kendine bir alan açması ilk uygarlıklarda görülebilir.

Felsefeyle ilgilenen çok sayıda düşünür Aydınlanma kavramının çok anlamlı bir kavram olduğunu ifade eder. Bu sebeple sosyal bilimlerdeki pek çok kavramla benzer bir kaderi paylaşan aydınlanma kavramının tanımı üzerine bir uzlaşının olduğunu söylemek mümkün değildir. Aydınlanma kavramının özellikle 18. yüzyılda kullanıldığını, hatta bu yüzyılı nitelediğini bilinmektedir (Hampson, 1991: 15-16). Aydınlanma teriminin hangi anlamda kullanıldığı üzerinde düşünmek ve özellikle de günümüzde ne anlama geldiği konusunda bilinçli bir tutum benimsemek büyük önem taşımaktadır. Bu sebeple aydınlanma kavramını anlayabilmek için aydınlanmayı ortaya çıkaran aktörlere ve faktörlere yakından bakmak kavramın anlaşılması açısından işlevsel olabilir.

Aydınlanma hareketinin ve felsefesinin asıl aktörleri ne burjuvazi ne de aristokrasidir. Temel inancı insanın yeryüzündeki hayatının kusursuzlaştırılması dışında bir inancı olmayan korku ve miti aşılması gereken uğraklar olarak gören bir grup filozof aydınlanma hareketinin arkasındaki temel katalizördür. Bu filozoflar arasında Newton, Locke, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot, Helvetius, Turgot, Condorcet sayılabilir. Ahmet Çiğdem'e (2017: 17-24) göre bu filozofları tanımlayan belirleyici özellik çok sesli ve farklı düşüncelere sahip olmalarıydı ama bu özellik filozofların uzlaşısı içinde oldukları bir takım kavramlar ve düşünceler olduğunu söylememizi engellemez. Bu filozofları üzerine uzlaştıkları eşitlik, kardeşlik, dayanışma, yardım etme vb. kavramları içeren özgürlük vurgusuydu.

Aydınlanma toplumsal ve siyasal bir sürece karşılık etmektedir (Im Hof, 2004: 79-8). Aydınlanma hareketi toplumsal ve siyasal bir takım taleplere sahip dünyanın pek çok ülkesinde karşılık bulmuş bir harekettir. Özellikle 18.yy'da yarattığı neticeler itibariyle

İngiliz Devrimi ve Fransız Devrimi aydınlanma hareketinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Aydınlanma, 18.yy Avrupa'sında var olan toplumsal ve siyasal sınıfları ve bunlara ait kalıpları sarsarak toplumsal ve siyasal yaşamın tüm katmanlarında akla ve özgürlüğe dayalı kurumları inşa ederek önce Avrupa'da sonra tüm dünyada tarihin yönünü değiştirecek olan bir zihinsel dönüşümü ve felsefi kopuşu ifade etmektedir.

Aydınlanma özellikle dinin sosyal ve siyasal alandaki rolünde önemli bir değişiklik yaratmıştır. Her şeyi analitik ve eleştirel bir şekilde ele alma alışkanlığı kazanan Avrupa, aydınlanma süreciyle eski alışkanlıklarından, geleneklerinden ve kurumlarından kurtulma yolunu seçmiş; özellikle de dinsel söylemin etkili olacağı zemin ve alanları sınırlamıştır. Başka bir deyişle Avrupa Hıristiyan teolojinin bilimsel, toplumsal, siyasal ve ekonomi alanlarındaki hegemonyasına dur demeyi başarmıştır. Eski kurumların, aktörlerin yerinden edilmesiyle beliren boşluk, bu kez akılla ve eleştirel düşünceyle doldurulmaya başlanmıştır. Özgürlük ve eşitlik terimleri üzerinde düşünmeye başlayan Avrupa, her türlü statükonun sorgulandığı ve mücadele edildiği bir coğrafi alana dönüşmüştür.

Avrupa da Aydınlanmanın değiştiremediği hiçbir beşeri katman kalmamıştır; insani, kişisel, toplumsal, kültürel ekonomik ve siyasal tüm alanlar aydınlanma hareketi içinde yeniden yorumlanmış ve buradan hareketle yapısal bir değişim geçirmiştir. Aydınlanmanın getirdiği değişim bilim ve teknolojide, ticaret ve endüstride, taşıma ve iletişimde, din ve felsefede, sanat ve şiirde, tiyatrodada, müzik ve resimde, heykel ve mimaride ve hayatın tüm alanlarında görülen kapsayıcı bir dönüşümdür. Aydınlanmanın, insanı dünyanın merkezine oturtması insanı kapsayıcı değişikliklerin öznesi olmak noktasında cesaretlendirmiştir. Özipek'e göre (2004: 17) insanın bu şekilde dönüştürücü bir özneye evrilmesi ve sosyal değişimlerde muazzam gücünün farkına varması neticesinde yaşanmaya değer mutlu hayatlar için ütopyalar üretme güdüsünü de harekete geçirmiştir.

Aydınlanmanın bu güçlü öznesi ilk önce İngiltere'de daha sonra Fransa ve Almanya'da sosyal değişim ve dönüşümleri gerçekleştirmiştir. Gücünü Hümanisttik değerlerden alan ve temelleri Rönesans ve Reforma dayanan aydınlanmanın aktörü olarak insan ilk olarak kurulu düzeni ve düzenin en önemli destekleyicisi olan kurumsal dinin rolünü sorgulamıştır. Kilisenin dogmalarından kurtulmaya çalışan, metafizik dışı değerlere ve argümanlara yaslanan insan, aklın ve bilimin Tanrının önüne geçtiği bir eleştirel perspektife

sarılmıştır. Tüm bunlar bir önceki döneme göre çok büyük bir kopuşu ifade etmektedir. Cevizci'nin (2002: 9-10) ifadesiyle “*eski yerle bir edilerek yeni bir dünyanın kapısı açılmıştır. Akıl her şeyden üstün, bilim tanrının yerinde, doğa insanın yönetimindedir*”.

Geleneksel statüko içinde akli normal işleyişinden alıkoyan faktörlerin başında gelen kurumsal ve kültürel çevre aydınlanmanın yeni bireyinin temel hedefinde olmuştur. Aklın aydınlanma öncesi dönemde kullanımını sınırlandıran kilise, devlet, bilgisizlik, sefalet ve önyargı aydınlanma filozoflarının ve bireylerinin mücadele ettiği en önemli kurumlar ve olgulardır. İnsanlara hurafeyi dikte eden, siyasal iktidar arayışında olan ve insanları hurafelere dayalı tehditlerle kontrol altında tutan kilise aydınlanma öncesi halk yığınlarının içinde bulunduğu sefaletin en önemli sorumlusudur. Bu sebeple aydınlanma özellikle kurumsal dinin toplumsal hayattaki rolünü yeniden düzenlemiştir.

Kurumsal dine yönelik karşı duruşun temel amacı bireyleri köleleştirici olduğuna inanılan metafizik, ön yargı ve hurafenin temsil ettiğine inanılan eski düzenden (ancien régime) kurtararak özgürleştirici fonksiyonu olan aklın egemenliğine sokmaktır. Bir başka deyişle aydınlanma her türlü felsefi ve toplumsal projenin metafizikle olan ilişkisini kesmiş ve akla yeni alanlar açmıştır.

Aydınlanma'nın yürürlüğe koyduğu akla dayanan metodolojik temelleri deneyci-pozitivist temellere dayanır. Gerçi Aydınlanma düşüncesi, buna indirgenemeyecek bir zenginlik ve çok-yönlülük taşır, ama bilgi kavramının işleyişi pozitivist yaklaşıma geçerlilik tanımış, tarihî süreç içinde Aydınlanma'nın anlamaya, yorumlamaya dönük yönleri değil, hep gözlemci yanı tanımlanmış, vurgulanmıştır (Aksoy ve Aksoy, 1992: 58).

Aydınlanma çağı, batı uygarlığının yeni insan ve toplum inşa etme projesinin düşünsel ve felsefi temellerinin olduğu çağdır. Yeni insan her şeyden önce kendi aklını kullanma cesaretini gösteren bir özellikle donatılmalıdır. Bunu Alman filozof Kant şöyle dile getirir (Kant, 2000: 17):

Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür: bunun nedenini de aklın kendisinde değil, aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini göstermeyen insanda

aramalıdır. Sapere aude. Aklını kendin kullanmak cesaretini göster.

18. yüzyıl aydınlanmasını farklı kılan akıl kavramıdır. Akıl kavramı aydınlanma yüzyılının katalizör gücüne sahip aracıydı. Akıl, belirli toplumsal kesimlerin ve kurumların tekelinde olan bir kavram olmaktan ziyade eşitlikçi bir esasta herkeste bulunması sebebiyle evrensel bir özelliğe sahipti. Tarihsel ve toplumsal olarak belirlenmiş bir kavram olmaktan çok bütün toplumsal özneler, milletler ve bireyler için verili bir şeydi ama aydınlanma ile insanlar akli kullanma kapasitelerinin farkına varmıştı. Akıl ile insan kendi kaderinin muktediri rolüne soyunuyordu. İnsanın sosyal ve siyasal alanlarda muktedir olması aklın işlevleriyle gerçekleşiyordu. Çiğdem'in (2017: 22) ifade ettiği gibi on sekizinci yüzyılda geçerli olan akıl kavramı geleneksel düzenden edinilmiş bir miras olmaktan ziyade sosyal, bilimsel ve siyasal mücadelenin sonucunda elde edilmiş bir kazanımdı; aydınlanma sürecinin öznesinin kendisine yani insanoğluna hediyesiydi.

Kant'ın aydınlanmaya ilişkin yazısında en çok dikkati çeken noktalardan biri aklın kullanımına olan vurgusudur. Kant aklın iki tür kullanımına işaret eder; itaat kültürüyle birlikte giden "aklın özel kullanımı" ve özgürlükle, ifade özgürlüğüyle birlikte giden "aklın kamusal kullanımı"dır. Kant her iki kullanımı şöyle resmeder (Kant, 2000: 18):

Kendi aklının kitle önünde, kamuoyu önünde ve hizmetinde serbestçe ve açık bir biçimde kullanılması her zaman özgürce olmalıdır; ve yalnızca bu tutum insanlara ışık ve aydınlanma getirebilir; buna karşılık aklın özel olarak kullanılışı genellikle çok dikkatlice ve dar bir alanda kalacak bir biçimde sınırlandırılabilmiştir ve bu da aydınlanma için bir engel sayılmaz. Kendi aklını kamu hizmetinde kullanmaktan bir kimsenin, örneğin bir bilginin bilgisini ya da düşüncesini, yani aklını, onu izleyenlere, okuyanlara yararlı olacak bir biçimde sunmasını anlıyorum.

Tarihî süreç Aydınlanmanın akla dayanan pozitif ve dönüştürücü yüzünü öne çıkarken aklın yaratacağı yıkımı da aynı şekilde gözler önüne sermiştir. Kurumsal dinin rolünün toplumsal hayat içerisindeki rolünün silikleşmesi, dogmatizmin geriletilmesi ve sosyal değişimde aklın baskın işlevi, bilimsel yaklaşımın yeni gelişmelere sebep olması, aklın kullanımı ve bilimsel gelişmelerle insanın doğaya hâkim tahakküm altına alma mücadelesi, özgürlük, eşitlik, kardeşlik, dayanışma gibi değerlerin yaygın olarak

benimsenmesi aydınlanmaya pozitif anlamlar yükledi. Ancak, tarihsel süreç içinde aydınlanmanın yerinden ettiği eski düzenin yerini doldururken ki akla ve akli kullanan bireye sonsuz güven birtakım başarısızlıkları beraberinde getirdi.

İnsanlığı eski düzenden kurtararak özgürleştirici olduğu kabul edilen aklın düzenine sokma gayreti düşünülenden çok daha ileri gitmiştir. Her türlü sınırdan ve hiyerarşik bağlılıklarından kurtulan akıl, engellenemez bir güce dönüşmüştür. Bu açıdan unutulmaması gereken, aydınlanmanın bedelinin hem Avrupa için hem de Avrupa dışı bölgeler için çok ağır sonuçlar yarattığıdır (Chaunu, 2000: 14-21). Aydınlanmanın içine düştüğü bu olumsuz tabloya önemli bir karşı duruş Eleştirel teori den özellikle Adorno ve Horkheimer'den gelmiştir. Adorno ve Horkheimer'in aydınlanma eleştirilerini anlamak için düşünsel hayatlarında çok önemli etkiler bırakmış olan Frankfurt okuluna ilişkin kısa bir tartışma bu iki düşünürün anlaşılması noktasında işlevsel olabilir.

2.FRANKFURT OKULU: HORKHEİMER VE ADORNO'NUN DÜŞÜNSEL YUVASI

Frankfurt Okulu ya da diğer adıyla "Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü", 3 Şubat 1923'te Almanya'da kurulmuş Marksist kökenli bir düşünce okuludur. Frankfurt Okulu hem bir kurum hem de bir düşünce akımı olarak belirli birtakım tarihsel gelişmelerin ürünüdür. Nitekim Frankfurt Okulu temel olarak Marksizmin revizyondan geçirilmesini amaç edinmiştir. Frankfurt okulunu revizyon düşüncesine sevk eden faktörleri sorgulamak bu geleneğin anlaşılabilmesi açısından büyük önem taşır.

Birinci Dünya Savaşı ve yarattığı sonuçlar, Marksizmin temel kabullerini ve argümanlarını gözden geçirmeyi zorunlu kılmıştır. Batıdaki endüstriyel toplumlarda gerçekleşmesi beklenen devrimin doğuda gerçekleşmesi ve sosyalist devrimin Marksist ilkelerle olan sorunlu ilişkisi Marksist teorinin anlamlı ve geçerli bir teori olmadığı yönündeki iddiaları güçlendirmiştir (West, 2005: 81). Bu noktada bu iddialara cevap vermek niyetinde olan insanların bir araya gelmesiyle düşünce okulları kurulmuştur.

Aynı dönemde Alman üniversitelerinin akademik alandaki kurumsal eksiklikleri eleştirel nitelikli araştırmalar yapacak düşünce okullarını bir zorunluluk haline getirmişti. Bu ihtiyaçtan hareketle hem bir eğitim kurumu olarak hem de felsefi bir okul olma özelliğiyle Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü 1923'te Horkheimer, Pollock, Lowenthal, Marcuse, Adorno çekirdek kadrosu ile kurulmuş ve Avusturyalı Marksist tarihçi Carl Grünberg ilk müdürü olmuştur.

Bu enstitünün bir düşünce ekolü olarak Marksist teorinin etkisinde olduğu ve Marksizmin bu okulun düşünürleri üzerinde yönlendirici bir etkisi olmuştur. Jay'e göre (2005: 31) *“Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü, Almanya'daki ilk Marksist enstitüdür; işçi hareketleri, kapitalist ve sosyalist ekonomileri olduğu kadar burjuva toplumsal kurumlarını ve toplumsal-kültürel yaşamını inceleyerek Marksizm'i geliştirmeyi amaçlamıştır. Materyalist analiz, Grünberg'e göre, “daha çok tümevarımcıdır; elde edeceği sonuçların zaman ve mekan içinde evrensel bir geçerlilik iddiası yoktur; yalnızca, görelî ve tarihsel olarak koşullara bağlı bir anlamlılık taşıyabileceğini bilir”.*

Marksist teoriyi kuşatan tüm olumsuzluklara rağmen, Frankfurt Okulu düşünürleri, bu teorinin toplumsal dinamikleri anlamak bakımından önemli bir potansiyele sahip olduğuna inanır. Marksizm'in tarihsel başarısızlıkları kimileri tarafından teorinin geri dönülemez biçimde iflası olarak yorumlanırken, Frankfurt Okulu olarak anılan gelenek, özgürleşmiş bir toplumsal düzen olanağını, bu teorinin revize edilmesine bağlar (Yurdugil vd., 2015: 98). Tüm bu tarihsel fenomenler, Marksizm'in içi boşaltılmış bir ideoloji olarak ele alınmasının sonucudur. Gerçekliğin, felsefenin merkeze konumlandırıldığı yeni bir bakış açısı ile yorumlanması durumunda, özgürleşmiş bir toplumsal düzene ulaşılacağı varsayımı, Marksizm'in kendisi üzerine eleştirel bir bakış getirmesi ile olanaklıdır. Bu bağlamda, Frankfurt Okulu düşünürlerine göre yeniden yapılandırma düşüncesi, Marksizm'in düşünsel dayanaklarının tekrar ele alınmasını, geçmişte yapılan yanlışlıkların telafi edilebilmesini ve gelecek için yeni bir eylem planı belirlenebilmesini kapsar.

Frankfurt Okuluna bağlı olarak kurulan Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün ilk yöneticisi, Carl Grünberg'in döneminde, Henryk Grossmann, Friedrich Pollock, Max Horkheimer, ve Franz Borkenau Enstitü'nün önde gelen isimleri arasındadır. 1923-1933 yılları arasındaki ilk dönemde Grünberg, gelişme değişme sürecindeki verili somut dünyayı analiz etmenin enstitünün öncelikli amacı olduğunu belirtir (Bottomore, 1994: 9). Bir başka ifadeyle Grünberg döneminin amacı, işçi hareketinin boyutlarını interdisipliner bir yaklaşımla analiz etmektir. Grünberg döneminde, Marksizmin belli başlı soruları araştırma nesnesi olarak kabul edildiğinden Marksizm'in yeniden yapılandırılması düşüncesinin geri plana itildiği söylenebilir. 1930'li yıllar bu özelliğin yavaş yavaş değişmeye başladığı dönemdir. Özellikle kültürel üstyapı üzerinde yapılan çalışmalar enstitü bünyesinde ele alınır. Çalışma

alanlarındaki bu farklılaşmanın önemli sebeplerinden biri, Adorno ve Löwenthal gibi yeni isimlerin Enstitü'ye üye olmalarıdır. Jay'e (2005: 4) göre bu yeni düşünürlerle birlikte çalışma alanlarında büyük bir çeşitlilik meydana gelmiştir. Adorno Enstitü'nün geleceğini belirleyen en önemli kişi olmuştur.

Grünberg'in sağlık sorunları nedeniyle emekliye ayrılmasının ardından Horkheimer Enstitü müdürü olarak atanır. Böylece Enstitü'nün en üretken dönemi olan (1933-1950) dönem başlamış olur.

Horkheimer, okulun akademik ilgisini ekonomik alandan felsefi ve kültürel olana taşımıştır. "Toplum Felsefesinin Bugünkü Durumu ve Sosyal Araştırma Enstitüsünün Görevi" başlıklı bir açılış konuşması yapmıştır. Toplumsal felsefenin evrenselci boyutuna yönelik bir vurgu Horkheimer tarafından vurgulanmıştır. Toplumsal felsefe her şeyden önce devlet, hukuk ekonomi, din vb. olguları araştırma nesnesi olarak incelemeliydi. Konuşmasının sonunda Horkheimer, Enstitü'nün uğraşacağı konuları daha açık olarak belirtir: 'toplumun ekonomik hayatı ile bireyin psikolojik gelişimi ve dar anlamıyla kültürel değişimler arasındaki karşılıklı ilişkiler'. Horkheimer'a göre "Enstitünün misyonu adil ve rasyonel toplum oluşturabilmek için felsefe ve diğer sosyal bilim dallarının düşünceler ortaya koymasıdır" (Gunderson, 2014: 287) . Böylece Enstitü Koçak'ın (2005: 10-11) ifadesiyle "kendi içinde bir amaç olarak özneye yönelirken, dogmatik pozitivizme, bilimcilik ve bilimsel sosyalizme karşı eleştirel bir yaklaşımı benimsemiştir. Enstitü yönetiminin değişmesiyle, araştırmaların ağırlığı da 'altyapı'dan 'üstyapı'ya, daha doğrusu bu ikisi arasındaki ilişkiye kaymıştır".

Üstyapının belirleyici unsur, kavram ve olgularını problem edinen felsefeye duyulan gereksinim yeni dönemde Enstitü'nün akademik ilgisini belirleyen hâkim özelliktir. Felsefe sadece teorik çalışmalardan ibaret bir alan olarak değil toplumların sorunlarına ışık tutacak ve çözüm önerilerinde bulunacak bir disiplin olarak algılanır. Slater'in (1998: 33) ifade ettiği gibi ikinci dönemde Enstitü Marksist düşünceyi takip ederek dünyanın değiştirilmesi gerektiğine inanır ve bunu sağlayabilmek için teorik araçlar sunmaya çabalamıştır. Bu dönemde Enstitü toplumsal hayatta var olan sorunları analiz etme ve çözüm üretme misyonunu üstlenmiştir.

Almanya'da Nazilerin iktidara gelişi Enstitü için yeni bir dönemin başlangıcını temsil eder. Açıkça Marksist olduğunu dile getiren Enstitü'nün mevcut rejim tarafından zararlı bulunması kaçınılmazdır. Jay'in (2005: 220-224) de belirttiği üzere Enstitü,

devlete karşı bir tehdit potansiyeli taşıdığı gerekçesi ile kapatılır. Naziler tarafından Horkheimer'in Frankfurt Okulu'ndaki görevine son verilir. Hayatları tehlikede olan Enstitü aydınları Almanya'yı terk etmek zorunda kalır. Almanya'da Nazizm'in yükselişi, tarihsel ve toplumsal olayları analiz etmeye yönelik Enstitü'nün vurgusunun haklılığını kanıtlamıştır.

Enstitü'nün Amerika Birleşik Devletlerine taşınır. New York'a yerleşen Enstitü kapitalizm ve sonuçlarını gözlemlemek için önemli fırsatlar sunar. Bu yıllarda yürütülen çalışmaların merkezinde kapitalizm yer alır. Adorno ve Horkheimer'in birlikte kaleme aldıkları *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Adorno'nun *Minima Moralia*, Horkheimer'in *Akıl Tutulması* ve Marcuse'ün *Tek Boyutlu İnsan* adlı temel eserleri bu dönemin ürünüdür. Jay'ın (2005: 225-228) ifadesiyle Enstitü düşünürleri batılı toplumların analizi yaparak özgürleşmiş bir toplumsal düzenden ne derece uzaklaşıldığını gözler önüne serer.

1950'den sonraki üçüncü dönem okulun düşünsel ve siyasi anlamda en etkili olduğu dönemdir. Frankfurt Okulu bu dönemde yoğun olarak yeni bir Marksist anlayış sunmak ile meşguldü. Son dönem olarak adlandırabileceğimiz 1970'li yıllar; Enstitü'nün düşüncelerinin Horkheimer, Adorno gibi isimlerin ölümünün ardından, etkisini yitirmesiyle karakterize olur. 80'li yıllarda özellikle Jürgen Habermas'ın etkili bir isim olarak okulun düşünsel dayanaklarından hareketle eserlerini ortaya koyar.

Frankfurt Okulu düşünürleri, Horkheimer'in okul müdürlüğünden itibaren Eleştirel Kuramı demokrasi, feminizm, çok kültürlülük, ekoloji ve iletişim gibi farklı olgulara uyarlayarak ve tahakkümden arınmış, özgürlükçü bir yaşam alanının inşasını uygulama amacını benimsemişlerdir. Özellikle Horkheimer ve Adorno toplumsal yaşamda var olan tahakküm ilişkilerinin ortaya çıkışında ve sürdürülmesinde aydınlanma ve aydınlanmanın en başat kavramı olarak aklın rolüne eleştirel bir şekilde ele almışlardır.

3.HORKHEİMER VE ADORNO'NUN AYDINLANMA ELEŞTİRİSİ

Horkheimer ve Adorno'nun Almanya'daki faşizme tanık oldukları günler ve bunun ardından Amerika Birleşik Devletleri'ne gidiş süreçleri eserlerinin içeriğinin ve üslubunun ortaya çıkmasında belirleyici olmuştur. Almanya'daki Nazi İktidarı ve İkinci dünya savaşı sırasında ve sonrasında aklın yıkıcılığına ve sebep olduğu tahakkümüne tanık olan düşünürler eserlerinde insanlığın niçin yeni bir türden barbarlığı düştüğünü anlama ve gösterme çabası içine

girmişlerdir. Van Reijen'in (1999: 27) ifade ettiği gibi her iki düşünür "Marx'ın aksine dünyayı değiştirmek zorunluluğundan uzak sadece dünyayı yorumlamak kaygısıyla toplumsal düzenimizin yetersizliğini açığa çıkaran ve kendini eleştiri olarak ifade eden üslubu benimsemişlerdir". Düşüncelerini ortaya koydukları her fragman da toplumsal düzenin oluşturulmasında aklın yetersizliğini ve yaratmış olduğu yıkımı açığa çıkarmak için eleştirel bir üslup her iki düşünürde baskındır (Koçak, 1988: 11).

Düşünürlerin eserlerinin ana teması aydınlanmanın eleştirisidir. Horkheimer ve Adorno'ya göre aydınlanmanın ortadan kaldırmaya çalıştığı; özgün mitoloji, insanları köleleştirdiğine inanılan ancien régime ve bu düzene ilişkin din öğretisiydi. Aydınlanmanın temel amacı her iki düşünürün ifadesiyle "dünyayı gizlerinden kurtarmak, mitleri parçalamak ve insanı kendisinin efendisi yapmaktır" (Horkheimer ve Adorno, 1995: 20). Ama insanlığı eski düzenden kurtararak özgürleştirici olduğu kabul edilen aklın düzenine sokma gayreti düşünülen çok daha ileri gitmiştir. Düşünürler zincirlerinden kurtulan aklın, sınır ve engel tanımaz bir güce dönüşmüş olduğunu savunmuşlardır (Horkheimer ve Adorno, 1995: 108).

Aydınlanmanın yarattığı aklın, özgürlük karşıtı bir tutum sergilemesi, aydınlanmanın insanlığın gerilemesinin kaynağı olması, her türlü ırkçı paranoyanın ve her çeşit despotluğun arkasında aydınlanmanın olması, aydınlanmanın kendi değerlerine ihaneti olarak değerlendirilmektedir. Her iki düşünürü göre 'aydınlanmanın akli ve onun dayattığı hakikat: dilde, düşünmede, sanatta, edebiyatta ve felsefe alanlarında egemen düşünme biçimlerini eleştiren olumsuz değerlendirmeyi engellemiş, akli git gide daha koyu bir karanlığa itmiştir' (Horkheimer ve Adorno, 1995: 13-14). Sanat alanında görülen gelişmeler baskın sınıfın aydınlanmanın aklını kullanarak sanatın baskıcı ve ideolojik bir araca dönüştürmesinin sadece bir örneğidir (Kapferer, 2010: 22).

Horkheimer ve Adorno, aydınlanmanın akıl anlayışının özerklikle bağdaşmaz olduğu iddiasını ısrarla vurgular. Aklın yarattığı ağır yıkım tarihsel olarak şans eseri gerçekleşen bir olay olmayıp aydınlanmanın akla vurgusunun temelinde yatan tahakküme duyulan eğilimin nihai sonucudur (Benhabib, 2006: 89). Aydınlanmanın akla olan sarsılmaz güveni sadece ilerleme ve özgürleşme ile sonuçlanacak bir hikaye değildir. Aynı zamanda Dellaloğlu'nun (2003: 21) vurguladığı gibi aydınlanmanın

değerleriyle bağdaşmayan her türlü yapı ve özne üzerinde kurulacak iktidarı ve egemenliği de güçlendirmiştir.

Her iki düşünürün ortak eseri olan Aydınlanmanın Diyalektiği, özellikle aydınlanmanın eleştirisini içerse de Horkheimer ve Adorno, aydınlanmayı tarihin diyalektiği olarak düşündükleri ve tarihin diyalektiğini aklın diyalektiği olarak gördükleri için aydınlanma eleştirilerini özellikle akıl eleştirisi üzerine konumlandırmışlardır (Keskin vd., 2003: 37-38). Bu noktada düşünürlerin aydınlanma eleştirisi aydınlanmanın ana unsuru olan akla yönelik eleştiri olarak okunmalıdır.

Aydınlanmanın kendi değerlerine ihanet edişinin delillerini ilk olarak bireyin özerk bir özne olarak toplumsal ve siyasal arenada silinişinde görebiliriz. Aydınlanma, eski düzenin neden olduğu adaletsizliği, keyfiliği, haksızlığı ve bunlara dayalı hükmeden otoriteyi sarsmış ama öte yandan özerk özne olan bireyi toplumsal mühendislik projelerinin içinde tümel dolayımına ile yeni hegomonik ve hiyerarşik kurumsal yapılar içerisinde yok etmiştir. İnsanlar aydınlanmanın değerleri ile hareket eden efendilerin kurguladığı bu yapılar neticesinde reel bir konformizme zorlanmıştır (Horkheimer ve Adorno, 1995: 29; Ball, 2005: 117-118).

Aklın yalnızca amaçlara ulaşmak için kullanılan araçlarla tanımlanır olması tümelin tikel üzerinde zorla kurduğu yeni bir egemenlik biçimi yaratmıştır. Birey kendi varlığını tümelin kendisine öngördüğü roller dışında tanımlayamaz olmuştur. Her iki düşünür bir anlamda aydınlanmanın aklının, birey üzerindeki egemenliği ve sömürüyü tekrar ürettiğini eski düzenin yeni formlarda devam ettiğine aslında değişen şeylerin olduğunu ama yapısal aksaklıklara dayalı adaletsizliklerin sürdürüldüğüne işaret etmişlerdir (Horkheimer ve Adorno, 1995: 20). Avar'ın (2007: 158) yerinde ifadesiyle 'insanoğlunun tarih içindeki serüvenlerinde, mitlerden kurtarıcı ve özgürleştirici role soyunan aydınlanma, konformizmin yeni bir uğrağı olmaktan öteye geçememiş ve yeni baskı biçimlerini getirerek özgürlüğü imkânsız hale getirmiştir'.

Horkheimer ve Adorno, akıl tarafından hümanistlik temellerde geliştirilen argümanların egemenlik ve hükümlanlık temelinde gerçeklik düzeyinde yani pratikte bu değerlerin hedeflediği özgürleştirici ve eşitlikçi bir atmosfer yaratamadığına işaret etmişlerdir. Bunun sonucu olarak aydınlanma konformizmi üretirken metafizikten kurtardığı bireyleri yeni bir korkuya sürüklemiştir. İnsanlar, akıl ile üretilen eski düzendeki mitleri ve korkuları parçalayan ama kolektif hayat içerisinde yeniden üretilen

baskı ve ondan türeyen korkunun verdiği dehşete maruz kalmışlardır (Horkheimer ve Adorno, 1995: 40) .

Düşünürler, aydınlanmanın kendi kendini imha edişini, aklın doğa karşısındaki yıkıcılığını ve bunun sonuçlarını ifşa ederek analizlerini derinleştirmişlerdir. Aydınlanma hem doğa hem de bu ortamda yaşayan insan için olumsuz etkiler yaratmıştır. Aklın yarattığı olumsuzluklar ilk olarak insan doğa ilişkisinde gözlenebilir. Her iki düşünürü göre aydınlanma özne ile doğayı birbirinden kesin çizgilerle ayırmıştır. Bunun sonucu olarak özne konumundaki insan doğaya ait olanları ve doğallıkları daha alt konumda ve dışarıdaki diğerleri olarak görmeye başlamıştır. Doğa artık uyum sağlayarak etkilenmek yerine çalışma aracılığıyla hükmedilecek bir nesne olarak değerlendirilmiştir (Horkheimer ve Adorno, 1995: 35; Adorno, 2006: 89). Aydınlanmanın akli, doğayı insanoğlunun uyum içinde yaşaması gerektiği bir zemin olmaktan çıkarak yeni bir egemenlik ve sömürü alanına dönüştürmekle kalmamış diğer bütün sömürülerin ve egemenliklerin üstünde yükseleceği gerekli zemini de hazırlamıştır.

Aydınlanmanın doğa üzerindeki egemenlik anlayışı giderek insan ile insan arasındaki karşılıklı etkileşim ve ilişkilerde de geçerlilik kazanmıştır. Aydınlanmanın doğa anlayışının temelindeki tahakkümcü anlayışı toplumsal alana da taşınarak modern toplum da buna benzer bir düzenlenmenin ve mühendislik faaliyetinin konusu olacak alan olarak kabul edilmektedir. İnsanın bu doğa görüşüne paralel olarak gitgide insan kontrol edilebilir ve dizayn edilebilir bir nesne olarak düşünülmede totaliteryenizmin baskı altına alıcı baskıcı ve bütün içinde yok edici eşitlik anlayışına varılmış bulunuluyordu. Jay'in (2005: 377-378). ifade ettiği gibi 'doğanın bir nesneye indirgenmesine yol açan aydınlanma düşüncesinin temelindeki değişim ilkesi, insanlar arasındaki toplumsal ilişkilerin de yalnızca araçsal güdümlenme süreci içinde algılanıp yaşanmasına yol açmıştır.

Horkheimer (2005: 146) *Aklın Tutulması* eserinde bu durumu şu şekilde ifade eder: "Toplumsal iktidarı ele geçirmenin yolu, nesnelere üzerinde iktidar kurmaktır; bugün her zamankinden daha çok böyledir bu. İnsanın eşya üzerinde iktidar kurma isteği ne kadar yoğun olursa, eşyanın onun üzerindeki tahakkümü de o kadar ağır olur ve insan da gerçek bireysel özelliklerinden o kadar uzaklaşır, zihni giderek bir biçimsel akıl otomatına dönüşür."

Aydınlanmanın kendi kendini imha edişinin izlerini süren Horkheimer ve Adorno'ya göre aydınlanmanın akli, egemenliği ve sömürüyü tekrar üretirken bir anlamda aydınlanmayı yok etmeyi

hedeflediği mite dönüştürmüştür, yaratan tanrı ve aydınlanmanın akli, doğanın ve toplumun hâkimi olarak birbirine benzemektedir (Horkheimer ve Adorno, 1995: 17; Schmidt, 1998: 824). Mitleri parçalayıp insanoğlunu modern aklın ellerinde özgürlüğüne kavuşturmayı amaçlayan aydınlanma yeni bir egemenlik ve sömürü üretmek mite dönüşmüştür. Aydınlanmanın akli ve onun Tanrı rolüne soyunan bireyi aydınlanmanın savaştığı eski düzenin tahakkümünü yeniden farklı görünüm ve yapılar üzerinden yeniden üretmiştir.

4.AYDINLANMANIN MİTE DÖNÜŞÜMÜ VE ODYSSEUS'UN SERÜVENLERİ

Horkheimer ve Adorno aydınlanmanın yıkımını bir alegori üzerinden somutlaştırmaktadır. Aydınlanmanın mite dönüşümünü Odysseus'un serüvenlerinden hareketle görünür ve anlaşılır kılmak istemişlerdir (Porter, 2010: 202-203). Odysseus'un serüvenleri Aydınlanmanın Diyalektiğinin anlaşılması için bir tür metodolojik araçtır.

Mitler sadece bir anlatı değildir. Vernant'ın (2001:15) ifade ettiği gibi 'mitlerin arkasında düşünsel bir temel vardır. Mitler insanların klasik çağda ortak miraslarını oluşturan düşünce birikimini, kozmolojik düşlemi ve ahlaki kabulleri içermektedir'. Buradan hareketle Horkheimer ve Adorno'nun bir doğruyu direkt söylemek yerine dolambaçlı yollar izlemesinin ve Odysseus'un serüvenleri aracılığıyla aydınlanmanın mite dönüşümünü somutlaştırmak istemelerinin ardında mitlerin bu özelliği ve üslupları belirleyici olmuştur.

Odysseus, Yunanlıların yanında Troya savaşına katılmış Ithaka kralıdır. Troya zaferinin ardından ülkesi Ithaka'ya dönmek üzere yola çıkmış ancak yolda antik Yunan tanrısı Poseidon'un gazabına uğramış oradan oraya, maceradan maceraya sürüklenmiştir (Hamilton, 2006: 156).

Odysseus'un başından geçen serüvenler insanı kendi mantığının dışına çeken tehlike ve tuzaklarla doludur. Odysseus her defasında bu tuzakların çekiciliğine kapılmıştır. Odysseus'un hayatta kalmasını sağlayan bilginin tözü deneyimdedir (Horkheimer ve Adorno, 1995:67). Odysseus kimi zaman Kirke ve Kalypso gibi mitik tanrıların yönlendirmesiyle kimi zaman kendi araçsal aklıyla hayatta kalabilmiştir.

Horkheimer ve Adorno, Odysseus'un serüvenleriyle bireyin mitsel güçlerden geri çekilişini betimlemişlerdir (Fleming, 2012: 118). Odysseus serüvenlerinde Kirke ya da Kalypso gibi ambrosiyayla

beslenen yarı tanrılara, Tepegözler, Lestigonlar gibi insan etiyile beslenen canavarlara, yamyamlara rastlamış, lotos yiyenlerin ülkesinden ve sirenlerin insanoğlunu cezp ettiği diyardan geçmiştir (Mendieta, 2014: 403). Odysseus'un bu serüvenlerinde mitsel güçlerden özgürleşen bir öznelğin ilkel tarihi yansıtılmaktadır. Habermas'a (2003: 87) göre 'mitsel dünya bir yurt değil kişinin kendi özerkliği uğruna kurtulması gereken bir labirenttir.'

Odysseus'un sıla hasreti içinde atıldığı her tehlike; insanı evcil hayvana çeviren büyücü Kirke'ten Kalypso'ya, insan yiyen tepegözlerden, insana geçmişini unutturan lotos yiyenlere ve sirenlerin ölümcül tehlikesine her macera Odysseus'u mitsel tehlikeler karşısında aklına başvurması ile sonuçlanmıştır. Ancak Odysseus mitsel dünyada aklını kullanarak her tehlikeyi atlattığı olsa da şeytanca bir şeyleşmeden kendini kurtaramamış tam olarak özgürleşememiş sadece görünüşte büyüü bozabilmiştir (Horkheimer ve Adorno, 1995: 81).

Odysseus'un örneklediği rasyonalite günümüzde karşılaşacağımız rasyonalitenin de bir tür benzeri gibidir. Tanrıların mitik egemenliğine karşı mücadele ederken totaliter ile bir bütün oluşturduğunu inkâr etmek zorunda kalmıştır. Kendi var oluşunu sürdürüebilmek için bunun sonucunda tikelci ve öznel bir rasyonalite geliştirmiştir. Her iki düşünüre göre Odysseus'un rasyonalitesi aklını kullanmasına dayanmaktadır. Odysseus aydınlanmanın dayanağı olan değerlerin bir habercisi olmuştur. Odysseus'un kurnazlık ve rasyonel kararlarla tamamlayabildiği yolculuğu, aydınlanmanın aklı kullanarak insanları metafizik ve baskıcı kurumlardan kurtulmasını analogik bir şekilde anlatır bir hikâyedir.

Odysseus serüvenlerinde mitsel dünyanın büyüünden aklı kullanırken kendini kurtarabilmenin mücadelesi verirken yolculuğunun sonunda mite geri dönmek zorunda kalmıştır. Doğa ve insan üzerindeki egemenlik ve sömürü, Odysseus'un sıla hasretine son vermeyi ve gerçek özgürlüğünü vermeyi amaçlayan akıl ile yeniden üretilmiştir. Oysa Odysseus serüvenlerinde insan ve doğa üzerindeki mitlerin ve metafiziğin yıkıcılığını görmüş yaşamın, özgürlüğün önem verilmesi gereken değerler olduğunu anlamıştı.

Tutsaklıktan ve egemenlikten ancak akıl vasıtasıyla kurtulabileceğini öğrenen Odysseus'un ülkesine döndükten sonra ki ortaya çıkan tablo egemenliğin ve sömürünün nasıl tekrar üretebileceğini açıkça göstermektedir.

Ülkesinde eşyle evlenmek ve kral olabilmek için sarayda asalak olarak yaşayan insanlar Odysseus ve oğlu tarafından kurnaz

bir planla öldürülmüştür. Ithaka'da yaşayanlar Odysseus'un dönüşüyle birlikte eski toplumsal konumlarına kavuşmuşlardır. Odysseus'un babası oğlunun gelmesiyle tekrar kral Leartes olmuştur. Telemakhos'un bir babası olmalıydı, Odysseus ortaya çıkınca babasına kavuşmuştur. Baba Odeysseus'un bir oğlu olmalıydı, öyle olmuştur. Hizmetçiler onlarda bekledikleri efendiye nihayet kavuştular; kısaca herkes kendi kimliğine kavuşmuş oldu, kimliklerini tanımlayan toplumsal bağ yeniden kuruldu. Vernant'ın ifadesiyle (2001: 119-121) 'Ithaka'da artık her şey eskisi gibidir, bir kralla, bir kraliçe vardır, hizmetçiler vardır, düzen yeniden kurulmuştur.'

Odysseus'un hikayesi aydınlanma ve mitin iç içe geçişinin kanıtıdır (Horkheimer ve Adorno, 1995: 66). Horkheimer ve Adorno'nun ulaştığı uğrak, aydınlanmanın bireyi ve doğayı denetim altına almaya çalışırken doğayı tahrip ettiği, konformizmin yeniden üreticisi olarak toplum içindeki çeşitliliği ortadan kaldırdığı ve totaliter toplumun yeni bir yüzünü ürettiğidir. Horkheimer ve Adorno, Aydınlanmanın Diyalektiğindeki fragmanlarla aydınlanmanın kendi kendini imhasını ve mite dönüşmesini eleştirel bir üslupla sergilemiştir (Ruderman, 1999: 145).

Adorno'nun ifade ettiği gibi kendisini insanlara imkânsız olarak sunanın tersyüz edilmesi gerekmektedir. Ütopik bir düzen, olanağını ancak var olan düzenin bir eleştirisi yoluyla ortaya koyabilecektir. *Minima Moralia*'da, Adorno (2005: 13) bu gerekliliğin altını su sözlerle çizer: "Yaşamın en dolaysız hakikatini anlamak isteyen kişi, onun yabancılaşmış biçimini incelemek, bireysel var oluşu en gizli, en gözden ırak noktalarında bile belirleyen nesnel güçleri araştırmak zorundadır". Adorno için eleştiri insanın ilerlemesini ve özgürleşmesini sağlayacak önemli bir unsurdur (Rutli, 2014: 141).

Entelektüel yaşamları boyu apolitik bir tavır sergileyen Horkheimer ve Adorno, aydınlanmacı aklın kendi kendini imha edişinin önleminin çaresi olarak aklın terk edilmesini ve düşüncenin mistik alana sürüklenmesini önermediler. Araçsal rasyonelliğin eleştirisini yaparak çözüme ulaşmayı çalıştılar. Düşüncülere göre aydınlanmayı içine düştüğü egemenlik entrikasından kurtaracak olan kavram yine aydınlanmanın içinden çıkacaktır (Horkheimer ve Adorno, 1995: 16).

Aklın araçsal kullanımından ziyade her türlü hayat tarzının birlikte huzur içinde var olabileceği, insanların eşitlik ve farklılık içinde yaşayabileceği, metafiziksel her türlü aktör karşısında özerk

bir özne olarak eylemde bulunabilmesi için aydınlanma düşünsel bir gelenek olarak gerekli felsefi temelleri ve teorik araçları sunmaktadır.

SONUÇ

Aydınlanmayla birlikte birey her şeyi inceleme, açıklama ve anlama yeteneği ile her türlü metafizik ve siyasal aktör karşısında özerkleşebilmek için önemli bir adım atmıştır. Aklını kullanmaya cesaret eden özne insan özgürleşmek için üzerinde hegemonya kurmuş eski düzen kurumlarına karşısında bağımsız hareket edebileceği bir alan açmak için mücadele etmiştir. İnsanın aklın kılavuzluğundaki uzlaşmaz tavrı, insanlar için esaret üreten kurumları ve yapıları geriletirken insanın özgür olarak yaşayabileceği yeni sosyal ve siyasal yapıları inşa edilmesi için gerekli felsefi temelleri ve imkânları üretmiştir. Eski kurumların geriletmesinden doğan boşluk akıl ile doldurulmuştur. Dinin ve onun ürettiği siyasal ve sosyal kurumların belirlemişliğinden kurtulmaya çalışan, eşitlik, dayanışma, insan hakları ve özgürlükleri gibi kavramlara dayanan ve erginleşen insanlık, aklın tanrının rolüne soyunduğu bir moment içinde aydınlanmanın değerlerine uygun olmayan bir pozisyona sürüklenmiştir.

Aydınlanma süreciyle birey eski esaret yaratan ilişkilerinden koparak özgürleşme fırsat ve imkanına sahip olmuştur. Akıl özgürleşmenin yegâne aracı olarak kabul edilmiştir. Aklın dönüştüremeyeceği hiçbir ilişkinin kalmadığı ilan edilirken tarihin ancak aklını kullanmaya cesaret eden insanlar tarafından inşa edilebileceği vurgulanmıştır. Akıl ve ona sahip olan birey, yerinden edilmiş Tanrının rolüne soyunmak durumunda kalmıştır. Ancak bunun sonucu insanın özgürleşmesini sağlamaktan çok daha derin ve hazin sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Aydınlanma insanın özgürleşmesini mümkün kılarken, bir yandan da bütün sınırlılıklarından kurtulan akıl insanlık için yıkıcı bir güce dönüşmüştür.

Aydınlanmanın nihai amacı insanlığı esaretten ve sömürüden kurtarmaktır. Fakat aydınlanmanın vardığı uğrak baskı ve sosyal mühendislik üzerinden yeni sömürünün üretildiği ilişkiler ve insanın yeni prangalara vurulduğu zindan oldu. Aydınlanma kendi insancıl değerlerine ihanet eden özgürlük karşıtı bir canavara dönüştü. Her türlü ırkçı paranoyanın ve her çeşit despotluğun arkasında aklın mutlak gücüne olan inancın olması, aydınlanmanın kendi değerlerine ihaneti olarak değerlendirilebilir.

Horkheimer ve Adorno modern siyaset felsefesi için de Aydınlanmanın dönüşümünün en önemli eleştirmenleri olmuşlardır. Horkheimer ve Adorno'nun felsefi fragmanlarının ve argümanlarının hedefinde de aydınlanmanın yarattığı yıkımın eleştirilmesi yer almaktadır. Aydınlanmanın kendi kendini imha edişinin izlerini süren Horkheimer ve Adorno'ya göre aydınlanmanın akli, egemenliği ve sömürüyü tekrar üretirken bir anlamda aydınlanmayı yok etmeyi hedeflediği mite dönüştürmüştür, eski düzenin metafizik argümanlara dayalı hegemonu ve aydınlanmanın akli, doğanın ve toplumun hakimi olarak birbirine benzemektedir. Mitleri parçalayıp insanoğlunu rasyonel temellerde özgürlüğe kavuşturmayı amaçlayan aydınlanma yeni bir egemenlik ve sömürü üreterek mite dönüşmüştür.

Horkheimer ve Adorno'nun anlam dünyasında aydınlanmanın analizinde ulaşabileceğimiz keskin eleştiri aydınlanmaya ilişkin şu sonuçlara varmamıza imkan vermektedir; aydınlanmanın toplum mühendisliğine soyunmasının insan ilişkilerinde yeni sömürü düzeni yaratması, insan- insan ve insandoga ilişkilerini tahrip ettiği, konformizmin yeniden üreticisi olarak toplum içindeki çeşitliliği ortadan kaldırdığı ve totaliter toplumun yeni bir yüzünü ürettiğidir.

Nihai uğrak olarak, aydınlanmanın kendi kendini yok edişini önlemenin çaresi aslında aydınlanmanın kendi felsefi temellerinde ve düşünsel araçlarında saklıdır. Aydınlanmanın akıl üzerinden yeni tahakküm biçimleri üretmek yerine her türlü baskıcı ilişkiyi reddeden eleştirel ve sorgulayıcı düşünsel temellerine ve eşitlik, özgürlük, kardeşlik, dayanışma, inşan hakları, değerlerin göreceliliği, farklılık gibi evrensel değerlere yönelmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- ADORNO, Theodor W., (2006), *Toplum Üzerine Yazılar*, (Çev.) M. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul.
- ADORNO, Theodor W., (2005), *Minimia Moralia: Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar*, (Çev.) Ahmet Doğukan ve Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul.
- AKSOY, Bülent ve Nazan Aksoy, (1992), "İki Aydınlanma", *Birikim*, S:33, ss. 58-61.
- AVAR, A. Arslan, (2007), "Aydınlanmaya Karşı Aydınlanma, Akılcılığa Karşı Akıcılık: Frankfurt Okulu ve Epistemolojik Tarih Geleneğinde Tekno-Bilim Eleştirisi", *Toplum ve Bilim*, S: 110, ss. 153-180.

-
- BALL, Karyn, (2005), "Paranoia in the Age of the World Picture: The Global "Limits of Enlightenment", *Cultural Critique*, S: 61, ss. 115-147.
- BENHABİB, Seyla, (2006), "Modernlik ve Eleştirel Kuramın Çıkmazları", (Çev.) Salih Akkanat, iç. (Ed.) H. Emre Bağce, *Frankfurt Okulu*, 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, ss.83-110.
- BOBAROĞLU, Metin, (2002), *Aydınlanma Sorunu ve Değerler*, İstanbul, Ayna Yayınevi.
- BOTTOMORE, Tom, (1994), *Frankfurt Okulu*, (Çev.) Ahmet Çiğdem, Vadi Yayınları, Ankara.
- CEVİZCİ, Ahmet, (2002), *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Ezgi Kitabevi, Bursa.
- CHAUNU, Pierre, (2000), *Aydınlanma Çağı Avrupa Uygarlığı*, (Çev.) Mehmet Ali Kılıçbay, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir.
- ÇİĞDEM, Ahmet, (2018), *Aydınlanma Düşüncesi*, Dedalus Yayınları, İstanbul.
- DELLALOĞLU, Besim F., (2003), "Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında", *Cogito*, S: 36, ss. 13-36.
- FLEMING, Katie, (2012), "Odysseus and Enlightenment: Horkheimer and Adorno's "Dialektik der Aufklärung", *International Journal of the Classical Tradition*, S: 19(2), pp. 107-128.
- GUNDERSON, Ryan, (2014), "The First-generation Frankfurt School on the Animal Question: Foundations for a Normative Sociological Animal Studies", *Sociological Perspectives*, S: 57(3), pp. 285-300.
- HABERMAS, Jürgen, (2003), "Mitle Aydınlanmanın Kördögümü: Max Horkheimer ve Thedor Adorno", (Çev.) Bülent O. Doğan, *Cogito*, S: 36, ss. 86-108.
- HAMILTON, Edith, (2006), *Mitologya*, (Çev.) Ülkü Tamer, 14.Baskı, Varlık Yayınları, İstanbul.
- HAMPSON, Norman, (1991), *Aydınlanma Çağı*, (Çev.) Jale Parla, Hürriyet Yayınevi, İstanbul.
- HORKHEIMER, Max ve Thedor W. Adorno, (1995), *Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- HORKHEIMER, Max, (2005), *Akıl Tutulması*, (Çev.) Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul.
- IM HOF, Ulrich, (2004), *Avrupa'da Aydınlanma*, (Çev.) Şebnem Sunar, Literatür Yayıncılık, İstanbul.
- JAY, Martin, (2005), *Diyalektik İmgelem*, (Çev.) Ünsal Oskay, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul.
-

- KAHRAMAN, Hilal, (2016), "Çağdaş Felsefe Öncesi Düşüncede Akıl - İlerleme İlişkisi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 20(4), ss.1519-1533.
- KANT, Immanuel, (2000), "Aydınlanma Nedir Sorusuna Yanıt (1784)" (Çev.) Nejat Bozkurt, *Toplumbilim Aydınlanma Özel Sayısı*, S:11.
- KAPFERER, Judith, (2010), "Twilight of the Enlightenment: The Art Fair, the Culture Industry, and the 'Creative Class'", *Social Analysis: The International Journal of Social and Cultural Practice*, S: 54(2), ss. 9-27.
- KESKİN, Ferda, Ömer Naci Soykan ve Besim F. Dellaloğlu, (2003), "Adorno ve Yapıtı", *Cogito*, S: 36, ss.37-64.
- KOÇAK, Orhan, (1988), "Maelström Üslubu", *Defter*, S: 5, ss.7-12.
- KOÇAK, Orhan, (2005), "Önsöz", iç. Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, (Çev.) Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul.
- MENDIETA, Eduardo, (2014), "The Silence of the Sirens: Rereading the Dialectic of Enlightenment with Kafka and Borges", *The Journal of Speculative Philosophy*, S: 28(3), pp. 401-410.
- ÖZİPEK, Bekir Berat, (2004), *Muhafazakârlık: Akıl, Toplum, Siyaset*, Liberte Yayınları, Ankara.
- PORTER, James I.,(2010), "Odysseus And The Wandering Jew: The Dialectic Of Jewish Enlightenment In Adorno And Horkheimer", *Cultural Critique*, S: 74, pp.200-213.
- RUDERMAN, Richard S., (1999), "Odysseus and the Possibility of Enlightenment", *American Journal of Political Science*, S: 43(1), pp. 138-161.
- RUTLİ, Evren Erman, (2014), "Sosyal Bilimlerde Pozitivizm Tartışması: Adorno Ve Popper", *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, S: 1(1), ss. 134-160.
- SCHMIDT, James, (1998), "Language, Mythology, and Enlightenment: Historical Notes on Horkheimer and Adorno's "Dialectic of Enlightenment", *Social Research*, S: 65(4), pp. 807-838.
- SLATER, Phil, (1998), *Frankfurt Okulu*, (Çev.) Ahmet Özden, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- VAN REIJEN, Willem, (1999), *Adorno: Bir Giriş*, (Çev.) Mustafa Cemal, Belge Yayınları, İstanbul.
- VAN REIJEN, Willey, (2006), "Aydınlanmanın Diyalektiğini Alegori Olarak Okumak ", (Çev.) H. Emre Bağçe, iç. (Ed.)H. Emre Bağçe, *Frankfurt Okulu*, 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, ss.167-188.

- VERNANT, Jean Pierre, (2001), *Evren Tanrılar İnsanlar*, (Çev.) M. Emin Özcan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- WEST, David, (2005), *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş: Rousseau, Kant, Hegel'den Foucault ve Derrida'ya*, (Çev.) Ahmet Cevizci, Paradigma Yayınları, İstanbul.
- YURDUGİL, Yusuf; Aslı Yurdugil ve Mevlüde Batur, (2015), "Frankfurt Okulu'nda Birey ve Toplum: İnsanın Şeyleşmesi ve Kültürün Metalaşması Üzerine Eleştirel Okumalar", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 19 (2), ss.97-110.

